

ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ У ПРАВОВОМУ РОЗВИТКУ

Юрій ОБОРОТОВ

Copyright © 2004

Постановка суспільної проблеми. Актуальність теми дослідження визначається, по-перше, *неефективністю сучасного законодавства* України та діяльності державних структур щодо його здійснення; по-друге, запозиченням принципів, норм і цінностей західно-європейської цивілізації, яка ігнорує правову культуру і правовий менталітет народу України, нашу відповідну спадщину; по-третє, формуванням правової системи України на тлі кардинальних змін у системі людського буття, що ставлять під сумнів саме існування національних правових культур і державних утворень, що, сутнісно, залишається поза увагою в теоретичних і прикладних дослідженнях вітчизняних юристів.

В Україні майже відсутні теоретичні дослідження, присвячені визначенню характеру й ролі вітчизняної правової спадщини за умов глобалізації та європейської інтеграції. І хоча в багатьох статтях і монографіях говориться про необхідність врахування у процесі впровадження міжнародних стандартів прав людини й адаптації до відповідних нормативів європейського права, специфіки правової культури і правового менталітету народу України, насправді *ж ігнорується співвідношення традицій і новацій у цьому процесі.*

Одним із чинників, що позначається на такому підході, є поширене твердження про належність правової системи України до сім'ї романо-германського права. За цією тезою ховається вся складність сучасного діалогу самобутньої правової культури України з правовими культурами інших держав.

Водночас є всі підстави стверджувати, що навіть у доступному для пізнання майбутньому наша правова система розглядатиметься як складова сім'ї романо-германського права. Аналізована спадщина не може бути відкинута навіть найжвавішими діями дбайливців європейського майбутнього України. У цьому зв'язку нами розглядається проблема формування та існування правової сім'ї, котра відповідає особливій цивілізації, іменованій *євразійською*. Звідси правова сім'я, співвідповідна даній цивілізації, позначається як **євразійська правова сім'я**.

Однією з найважливіших ідей роботи є твердження, що саме існування окремих (локальних) цивілізацій є визначальним моментом у становленні *правових систем і державних інститутів*. Тому й розвиток України треба пов'язувати не з утворенням давньоруської чи сучасної української держави, а зі становленням цивілізації, спочатку слов'янської, а потім євразійської, що уособлює в собі сліди скандинавізму, візантизму, монголо-татарства, західно-європеїзму.

Суть розглянутої у статті проблеми відображена в аналізі сучасного стану правової й державної сфери з урахуванням діалогу правових культур й активної взаємодії держав у світі, що глобалізується, обґрунтуванні значення правової спадщини у подальшому правовому розвитку, виділенні специфіки *юридичного образу постмодерну*, а також розгляду *правової культури й державних інститутів України як належних до євразійської цивілізації.*

Тема статті пов'язана з окресленням шляхів правового й державного розвитку України, зі збереженням її правової культури, підвищенням ефективності її державних інститутів, створенням умов для реалізації прав і свобод індивідуальних і колективних суб'єктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Відзначимо, що в епоху постмодерну загальнотеоретичні дослідження права й держави навряд чи будуть ефективні без залучення праць фахівців з історії, філософії, етики, культурології, політології, психології та інших сфер соціального знання. Серед найбільш значимих виділимо праці М. М. Алексеєва, З. Баумана, М. О. Бердяєва, Л. М. Гумільова, М. Я. Данилевського, Ж. Деррида, М. Ейзенштадта, І. О. Ільїна, П. Козловські, П. І. Новгородцева, П. Рикера, В. С. Соловйова, А. Дж. Тойнбі, О. Шпенглера та ін. Безпосередньою підставою для філософських узагальнень були дослідження сучасних філософів права П. П. Баранова, В. А. Бачиніна, А. А. Козловського, С. І. Максимова, В. П. Малахова, О. В. Мартишина, В. С. Нерсесянца, Н. Рулана, А. П. Семитка, Ю. В. Тихонравова та ін. Глибина проникнення у специфіку власної правової системи і правової культури забезпечена залученням досліджень компаративістів Л. А. Андреєвої, Е. Аннерса, Г. Дж. Бермана, І. А. Василенко, Р. Давида, В. К. Забігайла, Х. Кетца, М. М. Марченка, І. Б. Орлової, Х. Осакве, Ю. О. Тихомирова, К. Цвайгерта та ін.

Особливе значення для здійснення дослідження склали розробки вітчизняних і зарубіжних юристів С. С. Алексеєва, В. К. Бабаєва, В. Д. Бабкіна, В. М. Баранова, Ж.-Л. Бержеля, М. І. Козюбри, В. В. Копейчикова, Р. З. Лівшиця, А. В. Малька, М. І. Матузова, Н. Неновські, М. П. Орзіха, П. М. Рабіновича, В. М. Селиванова, О. Ф. Скакун, Є. О. Харитонова, М. В. Цвіка, І. Л. Честнова, В. Є. Чиркіна, В. Г. Швекова.

Емпіричною базою праці є Конститу-

ція й чинне законодавство України, нормативно-правові акти з історії України, законодавчі акти інших держав, міжнародно-правові документи, правові акти Європейського Союзу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Спрямованість дослідження визначається програмою наукових досліджень Одеської національної юридичної академії відповідно до фундаментальної теми "*Правові проблеми становлення й розвитку сучасної української держави*", наукової програми МОН України "*Актуальні проблеми побудови демократичної соціальної правової держави відповідно до положень Конституції України*", а також плану науково-дослідної роботи Одеської національної юридичної академії на 1998–2002 роки.

Тема даного дослідження є складовою частиною наукових досліджень кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії, що в даний час здійснює розробку кафедральної наукової теми "*Традиції й новації у правовому розвитку: теоретичний аспект*". Автор дисертації став ініціатором досліджень за цією тематикою й наполягає на дбайливому ставленні до своєї правової спадщини, виборчому запозиченні досягнень західно-європейської правової культури за умов постійного врахування правових цінностей, традицій і правового менталітету народу України.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження полягає у визнанні визначальної ролі правової спадщини при формуванні сучасних правових реалій, обґрунтуванні специфіки правових традицій і можливих новацій у вітчизняній правовій культурі, прийнятті самостійного статусу євразійської правової сім'ї та належності до неї правосистеми України, нарешті, характеристиці юридичного образу постмодерну з виявленням особливостей буття права й держави в цю складну історичну епоху.

Відповідно до цієї мети визначені конкретні **завдання**, що розкривають спрямованість дослідження:

- показати різноманіття правових культур і виділити загальноправові тенденції та правові розбіжності;
- розкрити зміст діалогу правових культур, процесів правової акультурації й декультурації;
- виділити особливості правової культури євразійської цивілізації та євразійської правової сім'ї;
- обґрунтувати специфіку правової культури України та її існування в рамках євразійської правової сім'ї;
- охарактеризувати процеси становлення правової спадщини в Україні й визначити перспективи її використання;
- пояснити юридичний образ постмодерну, показати особливості існування держави і права в епоху постмодерну;
- окреслити перспективу правового розвитку України в епоху постмодерну і збереження вітчизняної правової культури за умов діалогу правових культур і правової експансії.

Об'єктом дослідження є процес правового розвитку локальних цивілізацій, відображений у правовій спадщині України.

Предметом дослідження є традиції та інновації у становленні, збереженні й розвитку правової культури євразійської цивілізації, щонайперше питання правової спадщини України та її правової культури в епоху постмодерну.

Для досягнення мети дослідження з урахуванням принципу додатковості в роботі використовувалися методологічні принципи, підходи й методи класичної, некласичної, посткласичної (постмодерної) методології. Опертя на цивілізаційний і синергетичний підходи дало змогу відстоювати перспективу розмаїття правових культур, обґрунтувати й окреслити самостійність буття євразійської правової сім'ї та належність до неї правової системи України. З допомогою антропологічного підходу

виділені загальноправові тенденції та визначено рух правового світу за двома правовими традиціями – західною й східною. На основі аксіологічного підходу здійснене розмежування цінностей на вартості права і правові вартості, визначене призначення правових цінностей для формування професійної правової культури і становлення юридичної еліти. Герменевтичний метод дав змогу зв'язати проблематику інтерпретації права зі специфікою буття вітчизняної правової культури, а за лінією герменевтики провести розмежування між правознавством і державознавством. Використання порівняльного методу дозволило розмежувати у правовій сфері такі явища, як наступність у праві і правову акультурацію, порозумітися у значенні власної правової спадщини для кожної правової системи в сучасному світі, що глобалізується. У зв'язку з принциповими змінами у праві й державі при становленні постмодернового порядку нами окреслений зміст методології юридичної науки в епоху постмодерну.

Наукова новизна одержаних результатів. Уперше підготовлене комплексне дослідження, в якому розглядаються питання юридичного образу постмодерну. Новаторські положення роботи пов'язані: а) із затвердженням і застосуванням сучасних підходів до опанування правової реальності; б) з розробкою проблематики цивілізаційного підходу до права й виділенням євразійської правової сім'ї, до якої належить правова система України; в) із введенням у систему понять правознавства категорії “юридичний образ постмодерну”, що відображає сучасний (високорухливий) плинний стан правових систем і принципів зміни у розвитку державних форм. Задіяння в дослідницький апарат роботи принципів плюралізму й додатковості дозволило не тільки скористатися положеннями класичної методології, а й включити у процес опанування правової реальності арсенал посткласичної методології.

Наукова новизна результатів дослідження зосереджена у таких положеннях:

- різноманіття права є породженням локальних цивілізацій;
- співвіднесенні понять змісту і обсягу понять “традиції й новації у праві”, “наступність у праві”, “правова спадщина”, “діалог правових культур”, “правова акультурація й декультурація”, “юридичний образ постмодерну”;
- обґрунтуванні специфіки євразійської правової сім’ї та належності правової системи України до цієї правової сім’ї;
- виділенні змін у праві й державі в епоху постмодерну;
- обґрунтуванні потреби збереження й відновлення власної правової спадщини України;
- уявленні про зміст методології юридичної науки в епоху постмодерну;
- використанні феномена віри в юриспруденцію і професійну юридичну діяльність;
- обґрунтуванні єднання моральної та правової реальності на шляху подолання кризи у правовому розвитку;
- самостійності буття правових цінностей, що визначають правове життя суспільства;
- необхідності формування правової еліти в Україні;
- визначенні меж запозичення правових інститутів, норм і цінностей інших правових сімей і запобіганні деформаціям вітчизняної правової культури (див. літературу у кінці статті, 1–34).

Практичне значення одержаних результатів. Використання результатів здійсненого наукового дослідження пов’язане з удосконаленням законодавчої діяльності в Україні шляхом скорочення запозичень нормативів, цінностей і державних інститутів інших правових культур, активним використанням здобутків вітчизняної правової спадщини в законодавстві, у т. ч. праць

учених-юристів, здійснених з урахуванням правового менталітету народу України й реальних можливостей нашої держави.

Розробки, що стосуються особливостей права й держави в епоху постмодерну, а також обґрунтування самостійності євразійської правової сім’ї і належності до неї правової системи України становлять внесок автора в *розвиток загальнотеоретичної юридичної науки*. Ці положення можуть бути використані при вивченні курсу “*Теорія держави і права*” в контексті вдосконалювання професійної підготовки майбутніх юристів.

Питання методології юридичної науки, що одержали висвітлення в роботі, вдосконалюють *категоріальний апарат юриспруденції*, а використання *принципу додатковості* під час здійснення досліджень права й держави дає змогу застосовувати широкий спектр методологічних принципів і методів – від класичної методології до постмодернової. Зазначені положення автор використовує при читанні навчального курсу “*Методологія юридичної науки*” для випускників Одеської національної юридичної академії.

Висновки про правову спадщину України, що містяться в роботі, націлюють вітчизняних юристів (вчених і практиків), котрі утворюють ядро нашої правової культури, на активну позицію в процесі *діалогу правових культур*. Для юридичної еліти має бути очевидною потреба збереження правових традицій і виборчого ставлення при запозиченні правових нормативів і цінностей інших правових культур.

Ключові слова: *правові традиції, європоцентризм у правовому розвитку, правова спадщина, правова акультурація, юридичний образ постмодерну, сучасне праворозуміння, євразійська правова сім’я, правова політика України, юридична освіта України.*

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ТЕНДЕНЦІЙ І ПРАВОВИХ РОЗБІЖНОСТЕЙ

1.1. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД В ОСЯГНЕННІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Зміни уявлень про право й державу багато в чому визначаються виходом до нових світоглядних підстав, до іншої психології сприйняття життя, до альтернативної позиції людини в сучасному світі. При цьому можливості теорії пізнання в опануванні правової сфери сьогодні виявляються недостатніми, що викликає необхідність переходу *від пізнання до осягнення правової реальності* за допомогою використання в юриспруденції розробок правової аксіології, правової антропології й інших напрямів (галузей) філософії права.

Визначальну роль у новому баченні права й держави відіграє використання цивілізаційного підходу з ідеєю існування культурно-історичних типів (локальних цивілізацій). Теорія цивілізацій розвиває *ідею плюралізму* існуючого світу, різноманіття цивілізацій. Правовим аналогом культурно-історичних типів (локальних цивілізацій) є сформоване у правознавстві розмежування правових систем і правових культур на стійкі компактні утворення, що мають правову специфіку, – *правові сім'ї*.

Вихід до сучасної методології дослідження правової сфери пов'язаний з використанням *синергетичного підходу* як напряму міждисциплінарних досліджень процесів самоорганізації, що являє собою розвиток як багаторазове чергування порядку і хаосу, коли останній виявляється здатним породити новий порядок. Для правознавства важливо визнати, що дезорганізаційні процеси в суспільстві по-своєму природні, об'єктивні і становлять необхідний момент соціального розвитку, а тому треба на-

дати людині правові ціннісні орієнтири для життя у стані невизначеності, нестабільності, хаосу. На цьому шляху *поєднання синергетичного й цивілізаційного підходів* дає не тільки перейти різноманіття національних правових культур і специфікою національно-державних утворень, а й визначити характер і межі взаємодії між ними.

На зміну уявленням про несумісність традицій і сучасності прийшли уявлення про мобілізуючу, перетворювальну роль традицій, їхню здатність додавати форму сучасності кожній культурі. У цьому зв'язку визнання специфіки традицій права в різних суспільствах, їх аналіз і використання набувають принципового значення.

1.2. ГЕРМЕНЕВТИКА Й МЕТАФОРА У ПРАВознавстві

В юриспруденції дедалі більшого поширення набуває постмодерністська методологія. Однією з дисциплін, що відображає досягнення цієї методології, є *герменевтика*. Вона обстоє цінність традицій, указує на зразки поведінки, котрі існували в минулому, як на еталони сучасності. Для герменевтики розуміння пов'язане з інтелектом, почуттями, інтуїцією, в цілому особистості того, хто прагне такого розуміння. При цьому мислення поринає в "герменевтичне коло" розуміння й віри. Тут відбувається перехрещування світу тексту і світу інтерпретатора.

Правова герменевтика покликана стати основою ведення діалогу за умов існуючого розмаїття правових культур, її використання не може бути обмежене сферою тлумачення права, а повинно мати вихід на всю правову реальність. Більше того, варто враховувати специфіку правових систем і правових сімей, оскільки свобода, демократія, відповідальність по-різному інтерпретуються у праві різних цивілізацій. На цьому шляху розкривається перспектива

самостійного існування національних правових культур, у т. ч. національної правової культури України з власним баченням проблем права людини, правової держави, поділу влади, місцевого самоврядування й т. ін.

За лінією герменевтики може бути визначена різниця між правознавством і державознавством. Оскільки виділяються герменевтичні науки, тобто науки, що займаються комунікативною взаємодією та внутрішньо пов'язані з мовою, текстом, то *правознавство* – це, безумовно, герменевтична наука, у той час як *державознавство* не є в основній своїй частині таким.

Культурні цінності цивілізацій глибоко метафоричні, у них подані багатозначні смисли й образи, які найчастіше не підлягають логічній інтерпретації. Завдяки *теорії метафори* визнано, що образна метафорична мова є первісною й має більш фундаментальне значення для культури, ніж наукова термінологія. Метафори охоплюють значну частину людського досвіду й фіксуються в поняттях, що пояснюють усю культуру чи цивілізацію. Метафора характерна не тільки для літературних творів, вона існує в науці, філософії, юриспруденції. Для правознавства важливий розгляд метафори як когнітивного процесу, коли формулюються нові поняття, і як культурного процесу, у якому самозмінюється мова права.

Багато змін у культурі відбуваються як наслідок привласнення нових метафоричних понять і втрати старих. Так, у нашій культурі метафора “*загальнонародна держава*” замінена на іншу – “*правова держава*”. Метафора – не просто належність мови чи тільки те, що описує реальність. З її допомогою встановлюється реальність для нас. Відтак метафори можуть самі творити реальність. Так, наприклад, використання метафори “*права людини*” у нашій правовій культурі не стільки відображає соціальну реальність, скільки творить її.

1.3. ЮРИДИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК ЗАТВЕРДЖЕННЯ ПРАВОВОГО РІЗНОМАНІТТЯ

Подані положення про впровадження антропологічного підходу в правовому мисленні дає змогу здійснити “антропологічний поворот” до людини як первісної правової реальності. *Юридична антропологія* націлена на вивчення внутрішнього світу особи, у просторі якого вона реалізує себе як творець правової й державної реальності; виявляє те, як духовний потенціал об’єктивується у правових нормативах, цінностях, державних інститутах тощо. При цьому переборюється поширена переоцінка раціональної поведінки, затверджується значення персоніфікованого досвіду й межових переживань, розкриваються нові можливості для розуміння поведінки людини у правовій сфері.

Юридична антропологія виділяє загальноправові тенденції розвитку в комплексі з визнанням правового різноманіття і встановленням міри правових розбіжностей. За її допомогою з’ясована неспроможність правового еволюціонізму, очевидна вада сучасного західного права – прагнення до однаковості. Вона враховує антропологічний дуалізм сучасного світу, глобальну розділову лінію між раціональною атлантичною тезою і традиціоналістською антитезою як рушійною силою розвитку в XXI столітті.

Юридична антропологія переконує, що кожна правова культура має право на автономію, і варто було б окреслити межі цієї автономії, визнати плюралізм правопорядків, відмовившись від етноцентризму (євроцентризму). Як показали антропологічні дослідження, за державним правом (себто правом держави) найчастіше ховаються інші недержавні форми права, які сьогодні стають теоретичною базою *концепції правового плюралізму*.

Висновок юридичної антропології: право – це інструмент, створений кожним суспільством для вирішення нагальних конфліктів. Тут можна вийти до нового пояснення існуючої правової реальності, глибше проникнути у проблематику зв'язку людини і влади, з'ясувати закономірності формування її правового менталітету, розглянути нашу правову систему і культуру як продукти певної (євразійської) цивілізації.

1.4. ПРАВОВА АКСІОЛОГІЯ: ЦІННОСТІ ПРАВА І ПРАВОВІ ЦІННОСТІ

Правова аксіологія – один із напрямків аксіології, що пов'язаний із ціннісною характеристикою права. У ній використовується поділ цінностей на цінності-цілі, чи вищі (абсолютні) цінності, і *цінності-засоби* чи інструментальні (відносні) вартості. Це означає, що в основі права знаходяться такі абсолютні цінності, як збереження життя, родини, власності, забезпечення безпеки, здобування знань, прийняття рішень і т. ін. Цільове призначення права в цьому зв'язку сутнісно полягає у збереженні наявних вартостей за такими напрямками: їх закріплення, ієрархізація, інформування про номенклатуру, перерозподіл і захист.

Інструментальна цінність права – це його вартісне розуміння як певного регулятора, відповідно до правил і вимог якого люди здійснюють свою поведінку. Вона полягає також у тому, щоб розмежувати цінності й антицінності. Право, будучи досягненням культури й цивілізації має власну цінність, оскільки протистоїть сваволі, є символом свободи, справедливості, формальної рівності. Отож право – це не тільки уособлення порядку, а й цінність, котра забезпечує його розвиток, охорону і взаємодію з безладдям. У розумінні власної цінності права виділяються специфічні вартості, що, на відміну від аналізованих цінностей (життя, здо-

ров'я, родина, власність тощо), називаються правовими (права людини, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, правозаконність і т. ін.).

Соціальна цінність права визначається його здатністю розв'язувати нагальні суспільні проблеми шляхом правових засобів, формуванням необхідного обсягу правового регулювання, забезпеченням стабільності у відносинах, надійністю соціального захисту. Проголошення правової держави – це й визнання соціальної цінності права. Особистісна цінність права полягає в тому, що право є джерелом свободи особи, котра входить у певну соціальну спільність. За допомогою права вирішується суперечність між особою свободою й загальним благом. У правовій реальності світ цінностей містить вартості, оцінки, ціннісні орієнтири й відповідні їм ієрархічні формування системи правових значень. Отже, правові цінності існують для суспільства й індивіда у вигляді “готових формул”, що орієнтують останнього у соціальному житті, впливаючи на вибір варіанта поведінки у сфері дії права.

1.5. КОМПАРАТИВІСТИКА ПРО ТРАДИЦІЇ ТА ВІДНОВЛЕННЯ У ПРАВОВІЙ СФЕРІ

Порівняльне правознавство утверджується у зв'язку з фіксацією універсального характеру права як складової різних цивілізацій і культур, що одночасно розкриває особливості існування правових систем, їх з'єднання у правові сім'ї й поділ за правовими традиціями. Використання підсумків цього правознавства не може бути зведене до сфери законодавства, його інтерпретації, уніфікації, а також до проблем навчання юристів. Результати порівняльних досліджень впроваджуються у правозастосовну діяльність, договірну практику, діяння міжнародних і міждержавних об'єднань, під час здійснення різних наукових досліджень

у правовому просторі суспільства. Сучасна компаративістика покликана розкривати тенденції розвитку правових систем, можливості й межі запозичення досягнень інших правових культур, шляхи збереження власних відповідних традицій, цінностей, норм.

Порівняльне правознавство дозволяє переборювати сформоване уявлення про європоцентристський розвиток правових культур. При цьому очевидно є потреба уникати використання критеріїв розвиненості при оцінці різних правових систем. Визначальний момент у характеристиці розвитку останніх — їх класифікація на релігійні й нерелігійні (світські). Водночас ці системи консолідовані за двома правовими традиціями — західною і східною.

Порівняльне правознавство свідчить про доцільність відмови від уявлень про універсальні моделі правового розвитку, оскільки правова еволюція пов'язана з використанням традицій, унікальності й самобутності правосистем, культур і цивілізацій.

Глобалізація виводить компаративістів до розгляду проблем правової конвергенції, де особливий інтерес становить загальне право Європи й загальне право Латинської Америки, що є новими феноменами, які не належать ні до міжнародного, ані до внутрішньодержавного права. Очевидно, що ці правові системи можуть бути виділені як інтегративні.

1.6. ЄДНІСТЬ МОРАЛЬНОЇ ТА ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Йдеться про одну з важливих особливостей невіддиференційованих правових систем (до яких належить і наша правова система): єдності моральної та правової реальності. Ще Б.О. Кистяковський писав, що норми права й норми моральності у свідомості російського народу недостатньо диференційовані й живуть у злитому стані. Не

випадково у вітчизняній правовій системі право і справедливість взаємозалежать як на рівні ідей (принципів права), так і на рівні функціонування (функцій права). Із цим пов'язана теза про те, що в нашій реальності право є не тільки формально рівним, а й справедливим масштабом свободи.

Відзначимо, що відсутність універсального поняття “справедливість” характерна як для вітчизняної, так і для інших культур. Тому не можуть бути прийняті суттєві спроби абсолютизації поняття про справедливість стосовно правової сфери, адже будь-яке зведення права до букви закону, до зовнішнього правила поведінки спрямоване на звільнення права від моральності. У вітчизняній правовій культурі цей момент враховується: право завжди є синонімом правоти, правди, справедливості, тоді як у західній культурі право традиційно поєднується із законністю, формальною визначеністю, упорядкованістю. Для вітчизняних концепцій права характерний зв'язок з релігійно-моральними засадами, де право невіддільне від долі держави, культури, ролі особистості в державі. Цим визначається належність нашої правової системи до невіддиференційованих правових систем, для яких не властива чітка розділова лінія між правом, релігією, мораллю, політикою. Вони мають свою особливу логіку розвитку, сформовану на використанні традицій, колективістських засад та інших основ, що визначають правову спадщину, нарешті їм властиве взаємопроникнення права й моралі. Тут право ототожнюється зі справедливістю не тільки в аспекті повсякденної правової культури, а й на рівні професійної, фахової правокультури. Зокрема, використання термінології “справедливе право” і “справедливе правосуддя” є доказом генетичної спільності права й моралі в нашій правовій системі.

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА СПАДЩИНА ЯК ФУНДАМЕНТ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

2.1. ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ЗБЕРЕЖЕННЯ Й ВИКОРИСТАННЯ ПРАВОВОЇ СПАДЩИНИ

Питання правової спадщини та її використання безпосередньо пов'язані з уявленням про право як явище, котре існує у зв'язку із соціальною владою (плюралістична концепція права), на відміну від уявлень про право як явище, яке є атрибутом державної влади (моністична концепція права). При цьому державна влада позбавляється монополії на право, а правова спадщина пов'язана не тільки з діяльністю державних інститутів, але й суперечить їй.

Нова епоха, іменована постмодерном, загострює нестабільність правової сфери, вимагає критичного ставлення як до своєї правової спадщини, так і до аналогічної спадщини інших держав. Окреслена криза західної традиції права є додатковим стимулом для подолання європоцентристського підходу до права, його основних ідей, принципів, цінностей, норм.

Розбіжності щодо використання правової спадщини виводять до особливостей поділу всіх правових систем сучасності на два різновиди – віддиференційовані й невіддиференційовані, де перші існують як відособлені від релігії, моралі, звичаю, політики, а другі – як неподільно пов'язані з іншими регуляторами й цінностями. Якщо до складу віддиференційованих правосистем належать сім'ї романо-германського й загального права, то невіддиференційовані містять: релігійну, традиційну (звичаєву), євразійську (ідеологізовану), далекосхідну правові сім'ї.

Правовий розвиток не може сформуватися на підґрунті правових інститутів

і функціонування права віддиференційованих соціосистем, відображаючи ситуацію так, начебто невіддиференційовані правові системи – це стан відсталості правового буття. По-перше, останні становлять основний масив на правовій карті світу, і, по-друге, вони мають свою внутрішню логіку розвитку, що не змінюється у процесі діалогу правових культур. Існування невіддиференційованих правосистем поряд із віддиференційованими являє собою два визначальних напрями правового розвитку, що характеризують відмінності у світосприйманні, ставленні до Бога інших людей, традицій предків, котрі відображені в особливостях правового менталітету і сприйнятті кожним інших правових культур. Вивчення й використання правової спадщини невіддиференційованих правових систем має складати таку саму скарбницю правознавства, якою традиційно є правова спадщина чітко віддиференційованих, самотутніх.

Існує нагальна потреба продовжувати свою традицію права у зв'язку з неефективністю багатьох запозичених правових інститутів і норм у механізмі дії права України. Можна очікувати на підвищення інтересу до власної правової спадщини, оскільки дедалі помітнішими стають можливості підвищення ефективності правової системи України за умов її повнонагомого використання.

2.2. ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ В ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Загальний родовий досвід культури набув стійкого характеру й закріпився у певних стереотипах і правилах культурної діяльності, що іменується *традицією*. Відхилення від традиційного досвіду, пов'язане з його творчим розвитком, схарактеризовується як *новація*. Традиція – це зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім, тобто зв'язок як спадкування, де повторюваність не

є вирішальним критерієм, оскільки традиція затверджується міжчасовою наступністю уявлень. Відтак наступність – це передача спадщини плюс її сприйняття.

Вважається, що термін “традиція” виник у юриспруденції, і спочатку означав передачу спадщини, майна. На відміну від терміна “звичай”, він більш універсальний, а тому використовується у багатьох випадках, на які не поширюється звичаєвість. До того ж звичай не здатний змінюватися, структурно переформовуватися, збагачуватися так само швидко, як традиція. Звідси поділ традицій на статичні й динамічні. Для перших характерна сталість компонентів, тверда структура, відносна простота (саме ці традиції іменуються звичаями). Динамічні традиції характеризуються змінним компонентним складом і структурою, що перетворюється у напрямку зростання складності чи спрощення. Нові комбінації чи збагачення новими компонентами (інновації) становлять характерну рису динамічних традицій.

Неминучість традиційних уявлень відносна, адже їм притаманна поступова зміна, модифікація. Еволюція традицій відбувається у двох напрямках: по-перше, це подолання старих традицій, і, по-друге, – становлення нових традицій. Виникнення останніх не передбачає руйнування старих традицій, оскільки можливі збагачення й розвиток традицій за змістом і формою. Традиції у процесі свого функціонування об’єктивно спричинюють затвердження й закріплення однаковості, усувають розмаїття випадковостей. У цивілізаційному процесі важливу роль, поряд із традиціями, відіграють інновації, тобто будь-які відкриття, що здійснюються на особистісному рівні, але досягають їх прийняття на соціальному. При цьому основною умовою новачій є їхня транслюваність, масове поширення.

Правові традиції, характер їх використання утворюють головну підставу поєднання правових систем у правову сім’ю. Якщо проаналізувати зміст правового стилю як основної характеристики правової сім’ї, то можна дійти висновку, що це ніщо інше, як *правові традиції*. Так, у сім’ї загального права існує аналізована традиція накопичення й використання нормативів досвіду судових рішень, а в романо-германській правовій сім’ї – традиція формування абстрактних нормативів у законотворчій діяльності; у сім’ї загального права – традиція пріоритету процесуального права над матеріальним, у сім’ї романо-германського права – традиція підвищення матеріального над процесуальним.

Отже, питання про правові традиції, їхню специфіку й використання має безпосереднє відношення до існуючих національних правових систем, їх входження в різні правові сім’ї. Врахування власних правових традицій щодо правової системи України є важливим моментом у зв’язку з використанням запозичених правових інститутів, цінностей і норм.

2.3. ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ У ПРОЦЕСАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Загалом три концепції трансформації суспільства, сформульовані у ХХ столітті, що привертають увагу дослідників: *концепція А. Тойнбі* про циклічний рух людського суспільства, де історія складається з безлічі цивілізацій, що самостійно розвиваються і проходять шлях від народження до смерті; *концепція П. Сорокіна*, за якої суспільство рухається в межах трьох соціокультурних типів; *концепція К. Ясперса*, в якій лінійна історія суспільства проходить декілька критичних відрізків – осьовий час, що визначає наступну епоху.

Отож і теорія цивілізацій набуває дедалі більш чітких обрисів, хоч і

залишається предметом дискусій. Тут перспективними є розробки Ш. Ейзенштадта, котрий виділив основи і структуру цивілізаційної побудови суспільства. Визначальним моментом для структуризації став поділ центру й периферії, що потягло за собою формування “великої” й “малої” традицій. Затвердилися символічне підкреслення відмінності центру від периферії, функція центру із створення нових інститутів, підпорядкування периферії центру, сформульованим центром принципам.

Організовані на зорі цивілізації суспільства значно відрізняються за такими ознаками, як відмінність центру від периферії, структурна диференціація, межі між компонентами макросоціального порядку, утвердження символіки. Дискусії з приводу перетворення первісних суспільств і змін у суспільствах цивілізації привели до виділення трьох визначальних компонентів: а) елітних груп, які сприяють створенню й затвердженню нових відносин, б) ресурсів і в) зразків соціальних взаємовідносин чи інститутів, що стимулюють перетворення. Дія цих компонентів різниться за двома макротипами суспільства – плюралістичним і моністичним. У моністичних суспільствах межі різних секторів – релігійного, економічного, політичного, правового і т. ін. – збігаються, або один сектор панує над іншими. У плюралістичному суспільстві існує автономія цих секторів. У цьому зв'язку історія людського суспільства фактично може бути розглянута як історія двох його типів – колективістичного й індивідуалістичного.

Важливим, на нашу думку, є висновок, що виникнення держави не становить рубіжного етапу в розвитку суспільства, оскільки держава – це тільки одна зі складових різних цивілізацій. Варто констатувати трансформацію первісних суспільств у традиційні суспільства (цивілізації), а далі – їх перехід до сучасних суспільств (цивілізацій).

Подолання лінійного бачення розвитку суспільства, ідей європоцентризму, існування єдиної цивілізації, становлення світової держави і всесвітнього права – саме ці нагальні питання актуалізують визначальний зміст сучасних розробок цивілізаційного підходу.

2.4. ТРАДИЦІЇ У ПРАВІ ТА ПРАВОВА СПАДЩИНА

Будучи чинником стабільності в суспільстві, правова система уособлює традиції, які забезпечують зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім не тільки права і правової культури, а й усєї культури суспільства в цілому. Традиції у праві – це факт правового спадкування, оскільки вони є синонімом абсолютного, вічного, життєствердного в різні часи; їх авторитет забезпечується корисністю, поширеністю, масовістю застосування, ефективністю дії. Тому традиції у сфері права здебільшого не потребують примусу.

Історична доля, збереження і зміна правосутнісних традицій своє безпосереднє вираження знаходять у проблемі наступності. Наступність у праві – це передусім зв'язок між етапами, або ступенями розвитку, що полягає у збереженні елементів права як цілого чи окремих його сторін при переході правової системи з одного стану в інший. Доцільно розрізняти поняття “наступність” і “акультурація”, оскільки правова акультурація характеризує заповнення положень інших правових культур, чим, власне, підриває наступність власної правової культури. Наступність у праві здійснюється шляхом використання як традиційних регуляторів (звичаї, традиції, звички), так і через залучення раціональних регуляторів (закони, рішення, договори). Наступність може бути виражена у правових нормах та інститутах, правосвідомості, правовій поведінці. Вона може

стосуватися як права, так і того, що іменують метаправом (правознавством).

Цілісність права досягається не тільки актами збереження і використання традицій, забезпечення їх наступності, а й самим існуванням того, що може бути назване, за аналогією з культурною спадщиною, *правовою спадщиною*. Остання являє собою сукупність зв'язків, відносин і результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремої правової культури, системи чи сім'ї. Ця спадщина закономірно втілена у певному кодексі правових цінностей, що становить підґрунтя будь-якої правової системи і є необхідною умовою існування, функціонування й розвитку права. Отож-бо і національна правова культура кожного конкретного моменту перебігу містить правову спадщину і творить її. На цьому тлі є ще помітнішими, по-перше, визнання циклічності в еволюції права і, по-друге, переорієнтація з прогресу на підтримку традицій, за допомогою яких можна забезпечити гуманістичне розуміння сучасного права.

Різниця між Заходом і Сходом виявляється в існуванні двох традицій права, що є визначальними у становленні правової спадщини різних цивілізацій і культур. Західна традиція права пов'язана з автономністю, відособленістю права від моралі, релігії, політики, ідеології, а тому основну увагу приділяє правам і свободам, чітко розмежовує сфери приватного й публічного права, підтримується й розвивається юридичною елітою. Східна традиція права, навпаки, передбачає проникнення у правову сферу інших систем соціального регулювання, де право – це передусім встановлення влади народу, Всевишнього. До того ж значущими тут є юридичні обов'язки, відсутній чіткий поділ сфер приватного й публічного права, розвиток права визначається державною владою, відсутня окремішня юридична еліта.

Сучасний правовий розвиток України не повно зорієнтований на використання своєї правової спадщини, характеризується значною правовою акультурою, некритичним запозиченням досягнень західної традиції права.

2.5. ЗАХІДНА ТРАДИЦІЯ ПРАВА ТА ЇЇ РАЦІОНАЛІЗМ

Західна традиція права, яка сягає корінням у приватне римське право, склалася під впливом канонічного права, а тому має високий рівень законодавчої культури, формується відповідно до концепції правової держави. Вважається, що саме за цими ознаками правові системи поєднуються в західній правовій традиції.

У сучасну епоху західна правова традиція (за Г.Дж. Берман) характеризується тим, що, по-перше, право чітко відособлене від релігії, політики, моралі й т. ін.; по-друге, право розвивається юристами-професіоналами; по-третє, в юридичних навчальних закладах розробляються правові концепції й систематизації; по-четверте, юридичне навчання становить метаправо, з допомогою якого право оцінюється й пояснюється.

Криза західної традиції права пов'язана з постійним підвищенням життєвої вагомості права, що призвело до фактичного ототожнення права й Бога. Водночас Захід перестав бути центром існуючого світу (кінець європоцентризму). Нарешті, виявилися неспроможними твердження про послідовний розвиток права через минулі покоління в майбутнє, вже не сприймаються ідеї про порятунок світу через прогрес права. Тому не випадковими є спроби перебороти вузькість традиційних західних концепцій права, зокнайперше позитивістської, природної й соціологічної, шляхом створення єдиної інтегрованої юриспруденції. Ця нова юриспруденція (соціальна теорія права) вочевидь має ґрунтуватися не тільки на розумі, а й

на почуттях, інтуїції та вірі, себто на ідеї, що у право треба вірити, інакше воно не працюватиме. Соціальна теорія права покликана просунутися далі від вивчення західних систем права й західної правової традиції до вивчення систем і традицій права, що не належать Заходу, передусім до питань взаємодії західного й незахідного права.

На цьому тлі явно перебільшені твердження про нормативно-законодавчу систему як природний магістральний шлях правового розвитку, про вироблення єдиних основних правових цінностей, нарешті про публічне і приватне право як необхідні складові правової сфери. Недоречним є скепсис щодо прецедентного права, його можливостей та історичної перспективи з огляду на визнану первинність юридичного прецеденту як джерела права.

2.6. КОЛЕКТИВІЗМ ТА ІНДИВІДУАЛІЗМ У ПРАВОВОМУ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Ідея біполярності людської історії, яка розвивається між двома полюсами – колективістичними й індивідуалістичними суспільствами, набуває дедалі ширшого визнання. Вихідне значення цього бінарного поділу в історії розвитку людського суспільства привело до розмежування всіх цивілізацій, що існували після архаїчних (первісних) суспільств, на колективістичні й індивідуалістичні залежно від стилю мислення, почуттів і своєрідності колективних дій.

У різні історичні епохи конкретні суспільства були чи колективістичними, чи індивідуалістичними, або тяжіли до якогось із цих різновидів. Багато в чому цим визначалася специфіка права й держави. З колективістичними й індивідуалістичними закладами в суспільному житті пов'язується також поділ правової культури на два типи – соціоцентристську й персоноцентристську. Головна відмін-

ність правових культур – у пріоритетах: в одному випадку першість відводиться особистості, її правам і свободі, в іншому – колективу, його правам і свободі.

Водночас наявні відмінності у використанні принципів колективізму й індивідуалізму при становленні й розвитку правових культур не означають: по-перше, що правовий розвиток – це рух від колективістичних засад до індивідуалістичних; по-друге, сутнісно ідея пріоритету чи вищої цінності прав особистості неспроможна утвердитися абсолютно, оскільки будь-яка держава складається з людей, котрі мають за конституцією такі самі права, як особистість, котра претендує на верховенство своїх прав; по-третє, ідея прогресу, що народилася в епоху модерну (правового прогресу зокрема), уже виявила свою недоречність на етапі вступу суспільства в епоху постмодерну.

Розвиток правової культури на Русі – безпосередній історичний доказ колективності. Не випадково М. Бердяєв пов'язував негативне ставлення до права, змішання права й моралі саме з російським колективізмом. Не тільки державності в європейському вигляді не існувало на Русі. Довгі роки не існувало й схожої на європейську правової культури, котра формувалася на колективістичних засадах, які визначили пріоритет юридичного обов'язку перед суб'єктивним правом. Коли ж у XIX столітті розпочалося активне запозичення європейських правових нормативів і державних інститутів, то це привело до руху в напрямку, протилежному до зоряного шляху західної цивілізації.

2.7. СТАРИЙ І НОВИЙ ЗАПОВІТИ ЯК ОСНОВИ ПРАВА

Старозаповітна правова реальність є одночасно релігійно-міфологічною й раціонально-понятійною, в якій моральні і правові розпорядження носять характер заповітів і міфологем.

Старозаповітне право одержало свій вираз у “П’ятикнижжі”, де містяться як закони у повному розумінні цього слова, так і умовляння, моральні розпорядження, численні ритуали й обряди. При цьому фіксуються моральні, обрядові й цивільні закони. Перші обіймають десять заповідей, другі – нормативи, що присвячені улаштуванню святилища, шкіниї, Великодню, обітницям, обрізанню, очисній воді й т. ін., треті – нормативи, що належать до заповідей і конкретизують їхні положення.

В основі старозаповітного права знаходиться уявлення про правду-справедливість, які задаються діями Бога, а також характеризують сутність царської влади й суду. “П’ятикнижжя” наповнене умовляннями вершити правду і справедливість. Тут проводиться принцип особистої відповідальності людини за свої діяння. Право кровної помсти обмежене певними нормативами. Так, забороняється мстити за кров будь-кому з родичів убивці, крім нього самого. У покараннях відсутня та суворість, що появилася в більш пізні часи.

Довгі роки Священне Писання було найважливішим джерелом як світського, так і церковного права. Окремі інститути старозаповітного права або були зразком й основою християнського порядку життя, або беззаперечно визнавалися обов’язковими для віруючого загалу. Заповіді Христа – це прямий вираз Божественної волі, тому вони загальнообов’язкові для християн. Крім них, у Новому Заповіті містяться писання Апостолів, у яких розкривається зміст євангельського вчення про ставлення християн до закону й державної влади.

В юридичній літературі підкреслюється релігійна легітимність сучасної концепції прав людини на основі таких джерел християнства, як Старий і Новий Заповіти. Християнство підготувало ґрунт правам людини низкою ідей, серед яких визначальними є такі: єдність людського роду й рівність його членів, унікальність і гідність кожної

людини. Християнські засади простежуються у принципах демократії, поділу влади і громадянського суспільства. Християнською спадщиною обстоюється ідея становлення соціальної правової держави як відображення новозаповітного заклику любити ближнього.

Нове місце релігії в сучасному світі позбавляє християнство претензій на ідеологічне панування стосовно інших релігій. Водночас у християнства своя ніша у постмодерністському світі, на яку не претендує навіть сучасна наука. Ознаки плюралізму й діалогу – основний поворот у сучасній теології. Сьогодні Церква стає значимою інстанцією морального контролю над соціальним життям. Перестаючи бути інститутом влади, вона забезпечує умови реального руху до християнського морального ідеалу через затвердження цінності людського життя, осуду насильства, участі у зміцненні світу, боротьбі за збереження навколишнього природного середовища.

РОЗДІЛ 3. ДІАЛОГ ПРАВОВИХ КУЛЬТУР І НАСТУПНІСТЬ У ПРАВОВОМУ РОЗВИТКУ

3.1. ПРАВОВА КУЛЬТУРА І ПРАВОВА АКУЛЬТУРАЦІЯ

Правова культура при інформаційно-семіотичному підході є втіленням засобів, способів і результатів юридичної діяльності. При цьому характеристика аналізованої культури пов’язана з важливою передумовою – відсутністю єдиної правокультури для всіх народів і націй. У ній виділяється зовнішня периферійна правова культура, яку становлять позиції і цінності населення, і внутрішня центральна правова культура, головний зміст якої характеризує професійна юридична діяльність та її результати. Загальний рівень розвитку правової культури багато в чому залежить від змісту внутрішньої складової, її спрямованості та цілісності.

Звідси, власне, й походить важливе значення юридичної еліти у розв'язанні проблем правового розвитку, удосконалюванні усієї системи правової культури.

Сучасний світ не може існувати у замкненому просторі правових культур. Тому природно відбуваються процеси правової акультурації, тобто взаємодії між правовими культурами на рівні законодавства, судової практики, юридичної науки та освіти. Результати правової акультурації можуть бути позитивними й негативними. Глобальною акультурацією є рецепція права, під час якої відбуваються глибинні зміни у правовій культурі. Деформація правової культури під впливом іншої (чи інших) культури створює напруження у правовій сфері й ускладнює правовий розвиток, що іменуються правовою декультурацією.

Розуміння потреби в обмеженнях під час запозичень нормативів і цінностей інших правових культур помітне вже на етапі становлення сучасних правових систем. Можна констатувати, що успішне використання запозичених інститутів, норм і цінностей є винятком. Здебільшого запозичене виявляється менш ефективним, ніж його функціонування у власній правовій культурі. До того ж має місце деформація делегованих інститутів, норм і цінностей під впливом компонентів тієї правової культури, в яку вони задіюються.

У діалозі правових культур виявляється їхня самотність, що становить визначальний фактор буття національних правових культур. Наростання взаємодії між правовими культурами не тільки розширює їх простір, а й вимагає від кожної такої культури, з одного боку, стійкості щодо аналогічних правових культур, а з іншого – здатності до освоєння інновацій.

3.2. ДИНАМІКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Основними напрямками підвищення рівня правової культури є: 1) формування почуття права й законності; 2) опа-

нування досягненнями логіко-правового мислення; 3) удосконалювання законодавства; 6) підвищення рівня законопроектних робіт; 7) поліпшення процесу реалізації права; 8) розширення сфери застосування права; 9) впровадження концепції поділу влади; 8) збереження традицій і застосування новацій у системі юридичної освіти.

Парадокс сучасного життя знаходить вияв у проблемі плюралістичності існуючих національних правових культур і моністичності прав людини внаслідок їх обов'язковості, що характерно для кожної культури. Визнання основних прав для всього людства – ідея, котра виникла завдяки християнству й базується на уявленнях про гідність кожної людини, її богоподібність, порятунк і безсмертя. Об'єднання універсальної традиції прав людини з культурною самотністю становить проблемний сенс культурного проникнення (аккультурації) й символізації цінностей. Кожна культура породжує свою власну раціональність, мораль, право, естетику й виявляється у тих чи інших символічних формах. При цьому розуміння однієї культури не може бути цілком охоплене мовою іншої культури.

Для існування сучасних правових культур важливого значення набуває *міжцивілізаційний діалог*, у форматі якого: 1) привласнюється прогресивний досвід при збереженні цивілізаційних особливостей кожного співтовариства, культури й менталітету народу; 2) сприймаються тільки ті положення, які дане співтовариство в змозі опанувати; 3) сприйняті елементи іншої цивілізації набувають нового вигляду; 4) діалог цивілізацій спричинює розвиток цілісності всіх цивілізацій і забезпечує плюралізм актуальних культур.

Питання динаміки правової культури України пов'язані з використанням у нас норм і стандартів Ради Європи та Європейського Союзу, є предметом конкретної правової політики, зумовлюють науковий пошук сучасних загальнотеоретичних, галузевих і спеціальних правових досліджень.

3.3. ЗАГАЛЬНОПРАВОВИЙ РОЗВИТОК І ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Більшість досягнень останніх років у правовій сфері була пов'язана з обґрунтуванням ідеї прав людини як основної у правовому розвитку. Будучи визначальною рисою західної традиції права, використовуючи стан європоцентризму на правовій карті світу, права людини не тільки посіли центральне місце в міжнародному праві, а й почали підмінювати ідею права як таку. На жаль, провідна роль прав людини не забезпечує ефективного впливу права на громадське життя, на свідомість і волю людей, їхню поведінку. Виникає відчуття втрати консолідуючих і творчих можливостей права у зв'язку з наростанням кризових ситуацій і неконтрольованих процесів. Зазначена криза західної традиції права змушує звернутися до питань різноманіття існуючого правового світу з його унікальними правовими культурами. При цьому в новому світлі з'являється проблема прав і обов'язків як найважливіших компонентів права. Мабуть, ігнорування обов'язків у праві настільки ж небезпечне, як і недооцінка ролі самого права.

Пізнання всього правового досвіду людства, врахування розбіжностей менталітетів, культур, економічних умов і політичної специфіки, що утворюються на національному рівні, дає змогу здолати непоодинокі ідеї перебільшення однаковості. Тут розкриваються можливості *юридичної антропології*, що не тільки дозволяє виділити загальноправові тенденції, визнати правове різноманіття, а й повно врахувати антропологічний дуалізм сучасного права: на Заході – з визначальною роллю прав, на Сході – обов'язків.

У цьому зв'язку мають враховуватися як специфічні риси національного правового розвитку України, так і

її належність до євразійської цивілізації. Значущі особливості нашої політичної географії, для якої, по-перше, створене є результатом того чи іншого впливу; по-друге, традиційна орієнтація політики спрямована не на право, а на силу; по-третє, характерною є постійна опозиційність між владою і народом; по-четверте, жертвою модернізації суспільного загалу виявилася релігія (православ'я).

3.4. ЄВРАЗІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЄВРАЗІЙСЬКА ПРАВОВА СІМ'Я

Термін “Євразія” ввів В. Гумбольдт для позначення всієї території Старого Світу, що обіймає Європу й Азію. У 20-ті роки ХХ століття емігранти з Росії (М. Трубецької, П. Савицький, П. Сувчинський, Г. Флоровський) додали цьому терміну іншого розуміння як напрямку думки на межі філософії й політики, назвавши його “*євразійством*”. У концептуальних рамках євразійства був сформований усеохоплюючий світогляд, що в 90-ті роки стає основою пострадянського антиєвропізму. Сьогодні ідеологія євразійства – сутнісно єдина реальна альтернатива культурно-економічній колонізації Росії, України, Беларусі у світі, що інтенсивно глобалізується.

Джерела євразійства відкриті М.М. Карамзіним, котрий запропонував розглядати монголо-татарське ярмо не просто як катастрофу, а ще й як певний позитивний початок для Русі, що забезпечив формування централізованої держави і скріпив неосяжні територіальні простори. Євразійська цивілізація з'являється як особлива географічна, соціально-історична й соціально-культурна спільність людей, котра спирається на національно-культурні традиції, норми, цінності й досвід багатовікового співробітництва євразійських народів. ХХ сторіччя для євразійської цивілізації виявилось руйнівним, оскільки були втрачені досягнення в еко-

номіці, політиці, праві, освіті. Сьогодні з великими труднощами євразійська цивілізація відновлює свою самобутність, історичну пам'ять, виходить до своєї спадщини, нерозтраченого потенціалу власної культури.

Концепція євразійства в її сучасному трактуванні націлює на використання культурних традицій Заходу і Сходу. Вона має незаперечну перевагу перед теорією модернізації при вирішенні конкретних питань сьогоденного буття. Головне ж у тім, що євразійство становить перспективу для майбутнього України, її культури, права й державності, передусім на відміну від орієнтацій стати задвірками Європи, відкинувши свої цивілізаційні засади, традиції й цінності. У євразійській цивілізації серед специфічних принципів права основними є такі: акцент на обов'язках, а не на правах громадян; пріоритет інтересів держави перед інтересами громадян; тенденція поєднання права й ідеології; відсутність чіткої межі між публічним і приватним правом тощо.

Пріоритет у розробці ідеї євразійського права належить відомому історику, філософу права й державознавцю М.М. Алексєєву. Використання його концепції є дуже перспективним у зв'язку з ідеєю *справедливої держави як колективної чесноти*. На тлі непродуманого запозичення західних державних і правових інститутів, що призводять до дестабілізації державного життя й посилення правового нігілізму, є можливість здійснити реформи на підґрунті євразійської правової моделі й відповідної їй гарантійної державності. Євразійська правова політика нині зорієнтована на такі концепти: а) визнання права на духовний і культурний розвиток як вищу цінність; б) фіксація основних обов'язків держави й кожної особистості для реалізації цього права; в) формування державно-приватної системи ведення господарства для забезпечення соціальної справедливості; г) відродження духовності, релігійності й культури народів та етносів.

3.5. ВІЗАНТІЙСЬКА ПРАВОВА КУЛЬТУРА Й ДАВНЬОРУСЬКЕ ПРАВО

Задовго до утворення Київської Русі у східних слов'ян, котрі активно взаємодіяли у процесі розселення з іншими етносами й державами, розгорталася процес *правогенезу* й на міфологічному фундаменті утворювалася *правова ментальність етносу*. Праслов'янська лексика VI століття вже містила такі поняття, як суд, закон, право, правда й ін., а також відображала систему уявлень про правопорушення й покарання.

Традиції візантійської культури мають для нашого суспільства особливий смисл, оскільки Візантія дала слов'янському світу писемність, естетичні принципи, політичну фразеологію, правові нормативи, деякі моральні норми й багато чого іншого. Серед цивілізацій минулого важко знайти таку, яка б залишила після себе більше писаних законів, ніж Візантія. Візантійське право розвивалося під впливом комплексу норм, успадкованих від Римської імперії. Водночас нормативи римського права були перероблені й переглянуті візантійськими юристами з використанням місцевих традицій і норм канонічного права. Розмаїття використаних у Візантії джерел права дає підстави стверджувати існування певного *юридичного плюралізму*. Принципова різниця між римським і візантійським правом у тому, що стосовно першого канонічне є антитезою, а щодо другого, то воно входить до його змісту як складова частина. При цьому візантійське право інтегрує закон і справедливість.

Найбільш значущим мегачинником, котрий справив тотальний вплив на правову культуру Давньої Русі, було християнство з його ідеями першості Божественного над людським, духовного – над матеріальним і земним. Характерно, що правові ідеї давньоруської епохи склалися багато в чому завдяки

церковному (канонічному) праву, що саме було важливим компонентом правової системи Київської Русі. Тим часом привнесення канонічних норм із Візантії не змінило того становища, що майнові відносини в IX–XII століттях регулювалися нормами звичаєвого права, а нормативно-правові акти, що приймалися, здебільшого розвивали вітчизняні традиції, встановлювали судову практику князів, закріплювали зовсім новий порядок. У сімейно-шлюбних відносинах регулювання здійснювалося переважно з допомогою норм канонічного права, що було оформлено церковними статутами Володимира і Ярослава. Однак і ці норми використовувалися з урахуванням вітчизняних традицій, тобто шляхом пристосування до умов життя Давньої Русі. Вплив візантійської правової культури на давньоруське право не був прямолінійним і безпосереднім. Добре відомий опір візантизму в кримінальному праві, де тільки через шість століть система кримінальних покарань, у якій фігурувала страта, а також система калічницьких і тілесних покарань, одержали своє оформлення за посередництвом Кормчої книги у Соборному Уложенні 1649 року.

Криза візантійської правової традиції в XIX сторіччі не означає, що візантійське право не залишило свого сліду в становленні права народів Південно-Східної Європи, зокрема давньоруського права. Візантійська правова культура одержала своє відображення в багатьох формах і позитивних рисах вітчизняної правової спадщини.

3.6. ЦЕРКОВНЕ ПРАВО У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ

Церква – особливий релігійний союз, відмінний від усіх інших об'єднань людей. Вона започаткована Ісусом Христом, котрий і назвав своїх послідовників Церквою. У сферу права Церк-

ва вступає, по-перше, як носителька свого власного права (внутрішнє церковне право) і, по-друге, у зв'язку із взаємодією з іншими соціальними об'єднаннями (зовнішнє церковне право). Православна Церква ніколи не заперечувала права на участь світської влади у формуванні як зовнішнього, так і внутрішнього церковного права за умови, що світський законодавець діяв би так само, як сама Церква. Звідси поява специфічних джерел церковного права у формі номоканонів, що містять церковні правила й закони світської влади.

Першоджерелом діяльності Церкви є Божественна воля Засновника Церкви й тому право Церкви за своїм походженням – це Божественне право. У той самий час почасти право створила сама Церква (внутрішнє право), а частково – держава (зовнішнє право), що фіксує появу власне права людського. Божественне право, визначаючи основи Церкви, має характер незмінюваності. Джерелом його пізнання служать книги Священного Писання, а також Священний Переказ, виражений в апостольських установленнях. У вітчизняній історії церковного права виділяються питання, пов'язані з долею грецького номоканона в Росії й поступовим формуванням власного церковного права. Загалом в історії утворення власного церковного права розрізняють три періоди: перший пов'язаний з виникненням християнства на Русі до поширення впливу автокефальної російської Церкви (друга половина XV ст.), коли були закладені першооснови церковного права й окреслювало своєрідне ставлення Церкви до громадянського суспільства й держави; другий – від другої половини XV сторіччя до епохи церковних і державних перетворень Петра I – виокремлює більш чітко і повно сфери життєдіяльності Церкви і держави, а світська влада справляє вирішальний вплив не тільки на зовнішні, а й на внутрішні справи й зносини Церкви; третій період – від церковних перетво-

рень Петра I до кінця XIX сторіччя, коли склалася система особливого права Церкви: вона залишаючись вільною у своєму духовному форматі самозреалізування, все ж є тільки частиною державного устрою й управління.

Відновлення канонічного ладу управління православною Церквою, розпочате 1905 року Указом Миколи II і завершене проведенням помісного Собору (1917–1918), покликане було відкрити новий період в історії церковного права. Однак Жовтнева революція 1917 року докорінно змінила ставлення до релігії й Церкви, оскільки до влади прийшли особи, котрі сповідували атеїзм. У практику ввійшло переслідування за віру, а проголошена свобода релігійної й антирелігійної пропаганди виявилася повною підтримкою атеїзму. У роки Радянської влади Церква фактично залишалася єдиним хоронителем підвалин вітчизняної культури, традицій і всіх тих першооснов, на яких розвивалася наша цивілізація з моменту введення християнства на Русі. У цьому зв'язку вивчення церковного права дає змогу повніше уявити процес формування нашої правової культури, правового менталітету, правових традицій, себто усього того, що іменується правовою спадщиною і має скласти фундамент нашого подальшого правового розвитку.

3.7. ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В ЄВРАЗІЙСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СІМ'І

Ідея просування України в Європейський Союз найчастіше підкріплюється судженнями про належність вітчизняної правової системи до сім'ї романо-германського права. Однак, незважаючи на активне запозичення досягнень романо-германської правової сім'ї й сім'ї загального права, правова система України продовжує значно відрізнятися від зазначених систем. Сутнісно зберігається самотутня група правових систем (Україна, Росія, Біло-

русь), зміст і розвиток яких свідчить про існування специфічної правової сім'ї, яку можна, використовуючи на працювання теоретиків євразійства, іменувати євразійською правовою сім'єю.

При оцінці вітчизняного правового розвитку варто враховувати різницю соціокультурних світів зі специфічними уявленнями про світогляд людини, умови її буття і пов'язані з цим форми громадянського життя. Незважаючи на активний діалог, який відбувається нині повсюдно, ціннісні парадигми східної й західної традицій істотно різняться між собою. Найважливіша риса, що визначає відмінності у ставленні до держави в нас і на Заході, полягає в тому, що в західних країнах держава виникає у вигляді знеособленої сили законів, яким підпорядковані всі представники влади, громадяни. У нас влада завжди персоніфікована на всіх рівнях – від президента до муніципального чиновника. Перебування України, Росії, Білорусі на стику Сходу й Заходу об'єктивно змушує їх розв'язувати проблему діалогу різних соціокультурних світів як свою внутрішню, нагальну. Тому ідеї євразійства становлять необхідну засаду існування цивілізації, котра проживає між Сходом і Заходом.

Серед аргументації щодо віднесення правової системи України до євразійської правової сім'ї є той факт, що в ній набагато більше своїх особливостей, ніж загальних ознак з романо-германською правовою сім'єю. Наша правосистема найпевніше прерогативна, ніж нормативна, оскільки в ній переважно діють правові поняття, а не норми права; вона ближче до релігійних правових систем, ніж до світських; тут право – це засіб у руках держави для створення нового економічного порядку; приватне право значною мірою поглинається публічним правом; зберігається тверда залежність права від політики й економіки; відсутнє самостійне комерційне право. До того ж подібність сучасного стану правових

систем України, Росії й Білорусі – важливий аргумент на користь віднесення їх до євразійської правової сім'ї, не говорячи вже про подібність правового менталітету цих народів, традицій їхніх правових культур і державного будівництва.

Правова система України, одержавши самостійні виміри повсякдення, несе в собі традиції євразійської правової сім'ї, що забезпечують збереження правового менталітету народу, специфіку його правової культури. А тому будь-які запозичення з інших правових культур виправдані лише тоді, коли вони не руйнують вітчизняну правову спадщину.

РОЗДІЛ 4. ЮРИДИЧНИЙ ОБРАЗ ПОСТМОДЕРНУ

4.1. КРИЗА ДЕРЖАВИ Й НОВІ РИСИ ПРАВА У СИТУАЦІЇ ПОСТМОДЕРНОВОГО ПОРЯДКУ

Останніми десятиліттями дедалі помітнішою стає культурно-історична неспроможність модерну, появляються незвичні форми світорозуміння і творчості, що позначаються поняттям “постмодерн”. Ці нові процеси, які не вміщуються у предметний контекст європоцентристського й раціоналістичного, виділив А.Дж. Тойнбі (1954 р.), котрий кризу сучасної епохи пов'язав із вирізненням симптомів постсучасної епохи (постмодерну).

За умов розвитку постмодерну суспільство переходить до нової історичної форми синтезу з державою. Ті механізми громадянського суспільства, що напрацьовувалися століттями, характеризуються соціонормативною неспроможністю. Різко скорочується сфера публічної присутності держави в суспільному житті, що залишає цей простір вільним для задіяння економічних, правових і моральних регулятивів соціальних відносин. Постмодерн по-

в'язаний із затвердженням плюралістичної парадигми, відмовою від європоцентризму й етноцентризму, проголошенням принципу множинності, фрагментації культурної єдності, увагою до особистості та її внутрішнього світу, саморегулятивних оргструктур розвитку соціальної ідентичності тощо. Постмодерністська модель держави передбачає наявність “розумної”, інноваційної, публічної, економної державної системи з максимальним делегуванням повноважень на нижчі щаблі управління й самоврядування. Нестабільність сучасного світу ставить нові проблеми перед існуючими державами і правовими інститутами, зокрема тому, що вони засновані на пріоритеті лінійності, стабільності і стійкості. Складність і нелінійність буття, що діалектично поєднує порядок і хаос, створює нові підстави для розгляду конфліктного призначення права, держави, юридичної професії.

Постмодерністські культури втілюють новий тип відчуття й мислення, що відображає глобалізацію життєвого світу, під час якої слабшають обмеження на соціальний і культурний устрій, спричинені географією. Для державного і правового розвитку ця обставина означає одне: територіальність перестає бути визначальним організуючим чинником соціального й культурного життя. Поглиблюється криза національної держави, котра втрачає колишню монополію на моральні і правові ресурси. Отож глобалізація ставить під сумнів такі властивості держави, як суверенітет і територіальний устрій.

Спроби проникнути у процеси правового розвитку в епоху постмодерну викликають запитання щодо правильності обраної в Україні стратегії у наповненні змістом правової сфери, спрямованої на створення законодавчого права. Очевидно, наша проблема полягає в зайвій раціоналізації права. У цьому зв'язку актуальним є використання власної правової спадщини і пра-

вових традицій, більш активне впровадження в юридичну практику розробок вітчизняної юридичної науки, розвиток нормативно-правової бази й державних інститутів, адекватних правовому менталітету і правовій культурі нашого народу.

4.2. ПРАВОРОЗУМІННЯ В ЕПОХУ ПОСТМОДЕРНУ

Правова реальність в епоху постмодерну зазнає істотних змін. Основа права, іменована “догмою” права, втрачає свою стійкість, стає рухливою, плинною. Розвиваються кризові явища у правовій реальності й одночасно відбувається процес формування її нових властивостей. Стає дедалі більшою зрима межа між традицією праворозуміння, що стала класичною (нормативною, соціологічною й філософською), і тим баченням права і правової реальності, яке відповідає епосі постмодерну. Новий тип праворозуміння пов’язаний з використанням таких філософських концепцій, як феноменологія, герменевтика, антропологія, синергетика. Вихід до сучасного праворозуміння вбачається на шляху розуміння права у його нескінченному русі в різних цивілізаціях і культурах, ролі права у світі, що глобалізується, можливостей поєднання загальнолюдського й національного у правовому розвитку, а також аналізу права як першооснови оновленого світопорядку.

Питання праворозуміння не можуть вирішуватися без урахування конфліктного призначення права. Тому доцільно виходити із сучасних розробок у сфері конфліктології, зокрема, визнавати загальність соціального конфлікту, його існування в усіх сферах громадського життя, відтак здолати традиційне юридичне уявлення про винятково аномальний характер конфліктів. Нові риси права можуть бути обґрунтовані тільки в контексті визнання загальності конфліктів, а також їх корисності й необхідності.

У сучасному праворозумінні потрібно врахувати нелінійне спричинення права, що поєднує минуле (матеріальні причини), сьогодення (діяльнісні причини), майбутнє (цільові причини) і вічне (формальні причини). Для права кожна з цих причин – це комплекс чинників, що справляють різноаспектний вплив на генезис правової реальності.

Висування людської особистості з її правами і свободами в центр правового розвитку призводить до гіпертрофії інтересів індивіда, їх протиставлення інтересам суспільства. Тут важливою є проблема втрати священного, втрата Бога. Звідси, при вирішенні питань праворозуміння, не можна обійти релігійний вимір права, оскільки справедливо зауважено, що у праві зберігається не тільки традиція, а й віра у Всевишнього, котрий освячує шлях праву в соціальному світі.

Відповідно до викладеного пропонується таке визначення поняття права: *право – це історично сформована, морально обґрунтована й релігійно вивірена, легалізована нормативна система, розрахована на загальне визнання (легітимацію) й адекватну поведінку людей, організацій, соціальних спільностей, котра використовує процедуру, формалізоване рішення й державний примус для запобігання й вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності.*

4.3. НОВЕЛИ МЕТОДОЛОГІЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ ПОСТМОДЕРНУ

Положення, що стосуються затвердження змін у правовій і державній сферах, на рівні формування й дії нормативно-символічного середовища, характеризуються інформаційним вибухом. Фундаментальні якості нового соціального порядку пов’язані з безпрецедентною фрагментацією сучасного суспільства. Формується “індивідуалізоване суспільство” (З. Бауман), у

якому приватне вторгається у сферу суспільного, витісняє все, що не можна цілком перекласти мовою приватних цілей та інтересів. При цьому переглядаються цінності демократії, що спричинює наростання нестабільності й хаосу. З іншого боку, соціум створює дедалі більші перешкоди на шляху духовного зростання людини. Зростає прірва між максимально індивідуалізованими, сильними соціальними суб'єктами і значною масою слабких, пасивних й безвільних учасників. Усе зазначене є підставою для пошуку конструктивних соціальних форм епохи постмодерну, де, з погляду юриспруденції, важливо визначитися у втраті мобілізуючої ролі законодавства, а також більше уваги приділити патерналістській функції держави як способу подолання суперечностей “індивідуалізованого суспільства”. У наш час дефіцит права неможливо заповнити рясною законодавчою масою, водночас безпідставна й подальша раціоналізація права.

Протягом останнього століття методологія (від класичної, сформованої на раціональних і об'єктивних настановах, через некласичну — з її волею вибору й суб'єктивністю) вийшла до посткласичної (постмодерністської), що характеризується визнанням нераціонального і плюралістичного підходів. Потреба використання постмодерністської методології визначається неможливістю пояснити багато проблем правового й державного життя, керуючись визнаними підходами.

Як найважливіша складова методології юридичної науки, головню через нашарування моністичного підходу, пробиває собі дорогу плюралізм. У його обґрунтуванні характерні дві позиції: перша пов'язана з визнанням однієї реальності й різних спроб її пізнання; інша характеризується постулюванням множинності світів, онтологічним різноманіттям “засад” світу, а тому більшою мірою відповідає епосі постмодерну.

Для юриспруденції надважливим є введення в науковий обіг поняття *локальної цивілізації* як культури, здатної видавати глобальні проекти життєустрою, які характеризують її потенційну силу впливу на світ, що формовивляється в таких елементах, як релігія, ідеологія, стандарти життя. Цивілізаційний підхід дає змогу прийняти різноманіття правових культур і державних інститутів як мозаїку розвиткового світу, зберегти власну унікальність, використовуючи досягнення різних цивілізацій, вести з ними культурний діалог, знаходити загальні правові рішення й організаційні форми їх здійснення при взаємодії з іншими правовими системами й державами.

Удосконалення методології зумовлене не лише потребами сучасної юридичної практики, а й пов'язане з інтелектуальними інвестиціями у формі здійснення новітніх технологій досліджень. Таким є *герменевтичний* метод у дослідженні права, що є одним із найважливіших метазасобів, сучасної пізнавальної творчості на шляху становлення методології юридичної науки в епоху постмодерну.

4.4. ПРАВОВА ПОЛІТИКА ЗА УМОВ ПОСТМОДЕРНУ

Правова політика в Україні має бути спрямованою на удосконалення державного управління, підвищення ефективності законів, їх реалізацію всіма суб'єктами права. При цьому основними пріоритетами правової політики є: а) формування правової держави; б) захист прав людини; в) планування законотворчості; г) удосконалювання реалізації й застосування права; д) поліпшення дієвості правових засобів; е) ефективна боротьба зі злочинністю й корупцією; є) забезпечення правової інформованості населення; ж) подолання правового нігілізму і правового ідеалізму.

Непослідовність і безсистемність здійснюваної правової політики у пост-

радянський період визначає принципово важливе завдання *оптимізації правової політики* стосовно змін, котрі відбуваються в суспільстві. Актуальною є розробка “Концепції правової політики” як програмного документа, що закріплює найзагальніший напрямок удосконалення всього механізму дії права й відтак обґрунтовує стратегію його сталого поступу. Більш конкретно для правового розвитку України це означає вироблення чіткої й довгострокової стратегії й тактики реформування правової сфери, що може стати засобом підвищення ефективності управлінської діяльності держави за складних умов постмодернового порядку. Правова політика, котра нині проводиться в Україні, з одного боку, має враховувати зміни у правових реаліях, які відбуваються в сучасному світі, а з іншого – послідовно відстоювати сформовані правові традиції, цінності своєї культури й цивілізації. Без цього навряд чи можна досягти належної ефективності правового регулювання, котре становить головну мету правової політики.

Однією з важливих проблем сучасної правової політики є звільнення держави від надлишкових функцій шляхом їх переведення у сферу державних послуг. Правова політика покликана визначити, які державні функції не можуть бути передані іншим суб’єктам, тобто здійснити інвентаризацію державних функцій. У правовій політиці постмодерну має бути відображена девальвація ідеологічних концептів, ослаблення групової ідентифікації людей, врахована індивідуалізація взаємозв’язків людини й державної влади, яка неповно задовольняє потреби народного загалу.

4.5. ЮРИДИЧНА ОСВІТА В ЕПОХУ ПОСТМОДЕРНУ

За умов постмодерну специфічне наукове знання, здобуте і привласнене

в освітньому середовищі, є позакритеріальним, не спростовуваним, а тому здатним тільки до розширення. Як не парадоксально, але освітнє середовище при передачі соціокультурного досвіду дедалі більше втрачає своє основне призначення – транслявати традицію.

У найважливішій складовій постмодерну – Інтернеті все зведено до обміну інформацією. Людина, включена в цю систему взаємодії, ризикує втратити здатність до породження й розвитку знань. Фактично Інтернет стає засобом тотальної інформатизації й постмодернізації. Конфлікт знань та інформації, що розвивається у цьому зв’язку, виявляється й у системі освіти: з одного боку, Інтернет дає змогу одержати інформацію з будь-якого питання, гальмуючи інтерес і знижуючи здатність до самостійного мислення, з іншого – він потенційно може стати засобом просування до теоретичного мислення і знання, якщо будуть сформовані спеціальні моделі його використання у системі освіти.

Використання Інтернету в процесі юридичної освіти варто пов’язувати зі створенням спеціальних комп’ютерних програм, спрямованих на розвиток теоретичних здібностей і юридичного мислення, формування ціннісного бачення права й держави, визнання за правовими цінностями статусу визначальних у професійній діяльності юриста.

Епоха постмодерну настійно вимагає уміння нестандартно мислити, потребує здатності до оригінального розв’язання проблем, робить запит на інноваційні здібності в цілому. Звідси найважливіше завдання системи освіти – пошук і розвиток потенційних здібностей і талантів молоді. Це завдання неможливо вирішувати ефективно без формування системи елітної освіти, тобто освіти більш високої якості, яка б гарантувала підготовку справжньої юридичної еліти.

Поступ України в напрямку до Європейського Союзу зосереджує увагу на проблемі європеїзації юридичної

освіти. Водночас має зберігатися, незважаючи на здійснювану європеїзацію навчання, базова основа юридичної освіти – національне право. Саме національні правові системи покликані визначати стратегію розвитку юридичної освіти. Постмодерн ставить нові проблеми на шляху здійснення правової політики, професійної юридичної діяльності, тому юридична освіта зобов'язана виробити подвійний орієнтир – забезпечувати як знання про ускладнені системи існування правової й державної сфери і формувати професійну культуру юриста, здатного діяти ефективно за нових умов повсякдення.

РОЗДІЛ 5. ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ У ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІЙ ПІДГОТОВЦІ ЮРИСТІВ УКРАЇНИ

5.1. НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ Й ФОРМУВАННЯ ЮРИСТІВ НОВОГО Тисячоліття

Професія юриста передбачає володіння специфічними професійними якостями, формування яких забезпечується цілеспрямованою підготовкою, що становить зміст юридичної освіти. Розуміння права пов'язане із привласненням теоретичних (фундаментальних і спеціалізованих) правових знань, формуванням юридичного мислення, оперуванням принципами права та основними нормативами чинного законодавства.

Юридична освіта сьогодні стає дедалі більш спеціалізованою, тобто спрямованою на формування юриста певного профілю. Однак спеціалізація не означає ігнорування основних принципів освіти, що склалися за багато років підготовки юристів-професіоналів. Очевидно, що логіка юридичної підготовки вимагає використання не тільки спеціальних, а й гуманітарних знань у значному обсязі. Не випадково юри-

дична освіта містить три базових блоки: гуманітарної, юридичної підготовки та спеціальної підготовки. Обсяг і зміст гуманітарної підготовки забезпечує широкий кругозір майбутнього юриста, закладає основи для розуміння місця права й держави у розвитку цивілізацій і культур, а розуміння складностей сучасного буття (від проблем індивіда до проблем людства) створює кращі умови для привласнення принципів юридичної професії.

Систему юридичної підготовки фахівця утворюють чотири найважливіших цикли (комплекси) юридичних дисциплін, з яких здійснюється спеціалізація. Ці комплекси іменуються за основною спрямованістю дисциплін кожного циклу як державознавчий, цивілістичний, криміналістичний і соціальний. Особливості майбутньої професії юриста відображаються у специфіці знань, умінь, норм і навичок, що мають бути здобуті під час навчання. Тут на першому плані перебуває система знань про право й державу, механізми їх організації, процеси функціонування, особливості сприйняття особистістю й суспільством. Потім знаходяться знання чинного законодавства, норм матеріального й процесуального права, далі – формування юридичного мислення, здатності пов'язувати фактичні обставини із законом і на цьому підґрунті пропонувати оптимальні розв'язки життєвих ситуацій. Насамкінець має бути сформоване вміння складати документи юридичного значення, радити, давати консультації з буденних юридичних питань. Отож за сучасних умов чіткіше виявляється конфліктне призначення права та юридичної професії, коли серед найважливіших професійних якостей юриста є терпимість (толерантність), котра дозволяє йому утвердити позитивну соціальну роль у просторі плюралістичного й індивідуалізованого суспільства.

5.2. НАВЧАЛЬНИЙ КУРС “ТЕОРІЯ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ” – ВІДБИТТЯ ТРАДИЦІЙ І НОВАЦІЙ У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

Нова парадигма держави на наш погляд, відповідає епосі постмодерну й виражена в категорії «сучасна держава». Змістове наповнення останнього, унормовуючи права людини, не тільки теоретично захищає волю кожного громадянина, перешкоджає сваволі, сприяє благу людей, а й є ефективною системою управління, що функціонує розумно й послідовно.

Характеристика сучасної держави не зводиться до інституціонального й функціонального аспектів її діяльності. Найважливіша складова – духовне життя держави, оскільки сучасне щодення вимагає духовної єдності людей. Духовна основа держави не змінює її аристократичної природи, адже державну владу завжди уособлюють професіонали, котрі виокремилися в особливі різновиди юридичної еліти – законодавчу, адміністративну, судову. Високий інтелект, моральність і професіоналізм представників юридичної еліти дозволяють сучасній державі бути могутнім фактором стабільності й спланованих соціальних змін. Елітарна природа держави викликає необхідність у встановленні питомої ваги механізму володарювання й розв’язання проблеми меж державної влади стосовно індивіда. Три сфери відносин людини й державної влади є визначальними для існування сучасної держави: а) сфера свободи людини від держави; б) сфера прав людини на позитивні послуги від держави; в) нарешті, сфера прав людини на участь в організації життєдіяльності держави.

Держава існує для внутрішнього світу людини й неподільно пов’язана з її правосвідомістю. Наскільки кожен громадянин творить державу своєю

свідомістю, почуттями й волею, настільки правляча еліта здатна використовувати державну владу для здійснення змін. Із цим мають бути пов’язані перспективи України як суверенної держави в її русі до солідаризації інтересів на тлі затвердження духовної культури, справжнього патріотизму й забезпечення прав людини.

Державознавство покликане закрити образ сучасної держави, розкрити специфіку державної влади, виділити її аксіоми, показати зміни в суверенітеті держави, позначити її просторово-часове буття. Статика сучасної держави виявляється в характеристиках її форми, інститутів, тоді як динаміка розвитку знаходить відображення у функціях держави й державній політиці. Особливі грані сучасної держави розкриваються в таких аналітичних ракурсах, як держава й особистість, держава і соціум, держава й цивілізація. Останній зв’язок найповніше визначає різноманіття державних форм, а світові релігії задають засадничі першооснови державного життя в різних культурах. На цьому тлі помітні функціональні обмеження сучасної держави, її кризовий стан, потреба ціннісного підходу до вивчення цієї універсальної людської зорганізованості.

5.3. ЮРИДИЧНА ДИСЦИПЛІНА «ФІЛОСОФІЯ ПРАВА» У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ЮРИДИЧНОГО ПРОФІЛЮ

Філософія права – найважливіша складова юриспруденції, що “пом’якшує” раціоналізм юридичних наук. Вона вивчає найзагальніші принципи правової реальності та процес її пізнання, а відтак такі вихідні категорії права, як свобода, справедливість, рівність, розглядаючи їх у зв’язку з поступом правових цінностей у різних цивілізаціях і культурах. Історико-філософська традиція і сформований

правовий досвід, що наявні в сучасній філософії права, дають змогу використовувати цю юридичну дисципліну для формування професійної правової культури. Серед чинників, що визначають потребу в використанні філософії права для підготовки юристів в Україні, можна назвати такі: посилення взаємодії нашої правової системи і культури зокрема з правовими реаліями інших держав; актуальність затвердження ідеї правової держави; завдання підвищення правової культури й подолання правового нігілізму; забезпечення практики становлення юридичної еліти; визначення перспектив розвитку вітчизняного права й держави.

Філософія права має свою внутрішню форму, що дозволяє виділити її основні складові як наукової дисципліни, іменовані *галузями філософії права*. Серед них: 1) *правова онтологія* як вчення про правове буття, існування права, догми права, розмежування правового й неправового, правову реальність та її складові; 2) *правова гносеологія*, тобто вчення про природу, метод і логіку пізнання й інтерпретацію правової реальності, у т. ч. методологія пізнання правової реальності як універсальний спосіб осягнення права; 3) *правова аксіологія*, тобто вчення про інструментальну (службову) і власну цінність права, цінності права і правові цінності, соціальні й особистісні вартості права за умов локальних цивілізацій і різних правових культур; 4) *правова антропологія*, що вивчає процеси перебігу права у його формуванні від людини до права і навпаки – від права до людини, новоутворений правовий розвиток і різноманіття правових культур.

Філософія права обґрунтовує переваги і вади власної правової системи, утверджує тезу, що авторитет права міститься в ньому самому. Вона є могутнім чинником у справі становлення юридичної еліти, оскільки позбавляє державну владу претензій на монополію у формуванні, використанні й забезпеченні права.

5.4. КОНЦЕПЦІЯ ІНСТИТУТУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА ОНЮ ЯК УПРОВАДЖЕННЯ ДОСЯГНЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Юридична освіта – один із засобів просування України до досягнень європейської правової культури, нашого правового входження в Європейський Союз. Саме на це зорієнтована розробка концепції Інституту європейського права, що передбачає реалізацію оригінального навчального плану, спрямованого на підготовку юристів з порівняльного права, європейського права і права європейських країн, що водночас передбачає впровадження досягнень європейської юридичної освіти у вітчизняний освітній простір. У такий спосіб також вирішується завдання більш повного використання європейської інтеграції у справі підвищення правової культури юристів, введення у процес навчання юристів цілого комплексу нових дисциплін, що охоплюють розвиткове європейське право (інтегративне право) і найважливіші положення європейських національних правових систем.

Визначальна ідея підготовки фахівця-юриста ХХІ століття – збереження національної правової системи з використанням досягнень європейської юриспруденції. Для досягнення цієї мети навчання організується відповідно до стандартів, визнаних Європейським Союзом, здійснюється обмін студентами з європейськими юридичними навчальними закладами, навчання студентів проводиться за програмами літніх європейських юридичних шкіл, у європейські ВНЗ направляються викладачі для стажування, зарубіжні фахівці-юристи викладають навчальні курси у стінах Одеської національної юридичної академії.

Концепція спрямована на впровадження досягнень європейської освіти в

освітній процес України, підготовку фахівців юридичного профілю, котрі відповідають європейському інтеграційному канону. Вона здійснюється таким підрозділом Одеської національної юридичної академії, як Інститут європейського права, що проектує нову освітню модель підготовки юристів, наближає європейський правопорядок та інтенсифікує участь України в діяльності Європейського Союзу.

ВИСНОВКИ

Епоха постмодерну, що наступила, пов'язана із утвердженням *плюралістичної парадигми*, відмовою від європоцентризму й етноцентризму, проголошенням *принципу множинності* цивілізацій, правових культур, загостреною увагою до індивіда, його внутрішнього світу, у т. ч. правових складових цього світу. Право має сприяти формуванню *постмодерністської моделі державної системи*, що відрізняється економічністю, мозковитістю, інноваційністю з максимальною передачею повноважень на нижні поверхи управління й самоврядування. Проникнення в суть *процесів правового буття* епохи постмодерну пов'язане з потребою визначення *стратегії правового розвитку України*. Тут з'ясується фундаментальне значення нашої власної правової спадщини і правових традицій, актуальність пріоритетного використання правової реальності, розробок вітчизняної юридичної науки, розвитку нормативно-правової бази й державних інститутів, що відповідають правовому менталітету й державній ідеології українського народу. *Юридичний образ постмодерну*, тобто глибинні зміни у праві й державі нової епохи, потребує свого відображення у *правовій політиці й системі юридичної освіти*.

Загальнотеоретичний розгляд традицій і новацій у правовому розвитку з урахуванням сучасного стану правової реальності й державних інститутів України дає змогу окреслити специфіку юридичної географії країни, визначитися з належністю її правосистеми до *євразійської правової сім'ї*, обґрунту-

вати основні засади правової політики України за сучасних умов суспільного життя.

Досягнення ефективної правової політики в Україні актуалізує для вітчизняної юридичної науки розробку концепції, яка б визначала можливість використання зарубіжних правових норм, інститутів, принципів і цінностей у нашій правовій реальності. Уявляється, що це може бути *“Концепція збереження правової спадщини і правової конвергенції”*, що передбачає визначення меж *вітчизняного правового розвитку* за наступними напрямками: 1) збереження й удосконалювання власної правової спадщини; 2) уніфікація національного права під впливом міжнародного права; 3) уніфікація національного права під впливом інтегративного права ЄС; 4) використання правових досягнень інших аналогічних систем євразійської правової сім'ї; 5) використання здобутків правових систем інших народів світу.

На цьому шляху автор подав *висновки і пропозиції*, що стосуються:

- подолання європоцентризму у правовому розвитку з визнанням різноманіття правових культур, правових менталітетів і правових цінностей;

- формулювання специфічних рис західної і східної традиції права, визнання рівноправного існування відіференційованих і невідіференційованих правових систем;

- особливостей правової системи і правової культури України, її існування у форматі євразійської правової сім'ї, взаємодії з міжнародним та інтегративним правом, а також участі в діалозі правових культур;

- сучасного праворозуміння й визначення права як історично зумовленої, релігійно вивіреної й морально обґрунтованої, легалізованої нормативної системи, розрахованої на загальне визнання (легітимацію) й адекватну поведінку людей, організацій, соціальних спільностей, яка використовує процедуру, формалізовані рішення й державний примус для запобігання й вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності;

– специфіки юридичного образу постмодерну, втрати догмою права таких характеристик, як непорушність, стійкість, внутрішня несуперечність, а також кризи суверенітету держави, зокрема втрати державною владою монополії на морально-правові ресурси;

– обґрунтування існування євразійської правової сім'ї як сукупності правових систем, об'єднаних спільною історією становлення права, специфікою джерел права та їх використання, особливістю правового менталітету, специфічною роллю держави й Церкви в розвитку права;

– необхідності посилення зв'язку між правом і релігією за сучасних умов, формування віри у право як знакової характеристики професійної правової культури і складової цієї культури суспільства в цілому;

– становлення юридичної еліти в Україні як цілісної соціальної групи юристів, за якою визнається право на визначення меж, обсягу, структури, методів і спрямованості правової сфери, шляхів формування і здійснення права, а також науково-дослідного й освітнього забезпечення правової реальності;

– посилення ролі аксіологічних характеристик права й держави, з визнанням існування цінності права і правових цінностей, де останні становлять основу правового буття й визначальний компонент у формуванні професійної правової культури;

– визнання за правовою спадщиною України вирішального значення у становленні й розвитку власної правової системи, потреби збереження вітчизняних правових традицій за умов глобалізації й руйнування національних правових культур.

1. *Оборотов Ю.Н.* Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). – Одеса: Юрид. літ., 2002. – 280 с.

2. *Оборотов Ю.Н.* Традиции и новации в правовом развитии. – Одеса: Юрид. літ., 2001. – 160 с.

3. *Оборотов Ю.Н.* Основы современного государства: Учеб. курс. – Одеса: ИПиП ООУ, 1995. – 127 с.

4. *Оборотов Ю.Н.* Современное государство: основы теории: Учеб. курс. – Одеса: Астропринт, 1998. – 132 с.

5. *Оборотов Ю.Н.* Социалистическое право как ценностно-нормативная система регулирования поведения личности // Социалистическое право и личность / Кол. авт. – К.: Одеса: Вища шк., 1984. – С. 36–45.

6. *Оборотов Ю.Н.* Кто авторы письма группе «Освобождение труда»? // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 4. – С. 125–131.

7. *Оборотов Ю.Н.* Государственно-правовые взгляды Г. В. Плеханова (1883–1903гг.) // Сов. государство и право. – 1988. – № 5. – С. 149–150.

8. *Оборотов Ю.Н.* Роль Г.В. Плеханова в становлении политико-правовой теории марксизма // Сов. государство и право. – 1990. – № 8. – С. 91–100.

9. *Оборотов Ю.Н.* Об основных направлениях гуманизации политики // Политология и социально-политические процессы в советском обществе. – Одеса, 1991. – С. 59–60.

10. *Оборотов Ю.Н.* На пути к становлению советской политологии // Резонанс. Социологический вестник. – 1991. – № 2. – С. 8–17.

11. *Оборотов Ю.М.* Держава і цивілізація // Україна: становлення незалежності. – Одеса, 1993. – Ч. 2. – С. 14–16.

12. *Оборотов Ю.Н.* Государство в религиозной философии Владимира Соловьева // Юридический вестник. – 1994. – № 1. – С. 80–83.

13. *Оборотов Ю.М.* Проблема подолання несучасних рис держави Україна // Українське національне відродження: проблеми, прогнози, державна політика. – Одеса, 1995. – С. 18–19.

14. *Оборотов Ю.Н.* Некоторые черты Украины как современного государства // Актуальные проблемы держави і права: 36. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 1995. – Вып. 2. – С. 43–49.

15. *Оборотов Ю.М.* Про формування державної правосвідомості в Україні / Культурно-історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні. – Одеса: Астропринт, 1996. – Ч. II. – С. 43–49.

16. *Оборотов Ю.Н.* Прогресс в праве // Юридический вестник. – 1997. – № 1. – С. 80–83.

17. *Оборотов Ю.Н.* Целостность права и этапы его развития // Актуальные проблемы держави та права: 36. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 1999. – Вып. 6, Ч. 1. – С. 3–11.

18. *Оборотов Ю.Н.* Динамика правовой культуры // Актуальные проблемы политики: 36. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 1999. – Вып. 6–7. – С. 83–88.

19. *Оборотов Ю.Н.* Профессиональная ориентация студентов-юристов // Юридический вестник. – 1999. – № 1. – С. 48–52.

20. *Оборотов Ю.М.* Правовая система Украины та євразійська правова сім'я // Актуальні проблеми політики: 36. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 2000. – Вып. 9. – С. 36–42.

21. *Оборотов Ю.Н.* Юридическая антропология – новое измерение права // Юридический вестник. – 2000. – № 1. – С. 48–52.

22. *Оборотов Ю.М.* Герменевтический метод у правознавстві // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1. – С. 19–21.

23. *Оборотов Ю.М.* Євразійська правова сім'я: перетворення нашого права // Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – С. 195–198.

24. *Оборотов Ю.М.* Права людини та розвиток права // Актуальні проблеми політики: 36. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 2001. – Вып. 12. – С. 23–28.

25. *Оборотов Ю.Н.* Общеправовое развитие и евразийская правовая семья // Философия права. – 2001. – № 1. – С. 71–74.

26. *Оборотов Ю.М.* Загально-правовий розвиток і збереження національної правової культури // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 1. – С. 16–19.

27. *Оборотов Ю.М.* Юридичний образ постмодерну // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – Т. 1. – С. 97–103.

28. *Оборотов Ю.М.* Держава і право в епоху постмодерну // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2002. – № 1. – С. 13–17.

29. *Оборотов Ю.Н.* Историческое познание права: новые перспективы // Правоведение. – 2002. – № 4. – С. 235–237.

30. *Оборотов Ю.М.* Парадигми права і держави в епоху постмодерну // Актуальні проблеми держави і права: 36. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – Вып. 16. – С. 29–35.

31. *Оборотов Ю.М.* Підвищення судової влади в системі розподілу влад // Актуальні проблеми політики: 36. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – Вып. 13–14. – С. 374–381.

32. *Оборотов Ю.Н.* Методология юридической науки в эпоху постмодерна // Юридический вестник. – 2002. – № 4. – С. 81–85.

33. *Оборотов Ю.Н.* Юридическое образование в эпоху постмодерна // Проблеми вищої юридичної освіти. – Х., 2002. – С. 30–33.

34. *Оборотов Ю.Н.* Постмодерн: другое понимание и определение права // Юридический вестник. – 2003. – № 1. – С. 60–65.

Надійшла до редакції 25.05.2003.